

К. ф. н. Савчук Т.В.

*Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського, Україна*

РЕАЛІЗАЦІЯ КАТЕГОРІЙНИХ ЗНАЧЕНЬ РЕЛЯТИВНИМИ ДІЄСЛОВАМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У сучасному мовознавстві актуальними є дослідження слова як універсального мовного знака, що концентрує в собі характеристики категорійних значень різних рівнів частин мови, зорієнтовані на поглиблене вивчення його семантичних, формально-граматичних, функціональних особливостей. У лінгвістиці категорійне значення трактують як значення класу слів або граматичних форм, а також їхній вияв у структурі речення [4].

У центрі постійного наукового інтересу зарубіжних (Ю.Д.Апресян, Л.В.Щерба, Г.О.Золотова, Ю.С.Степанов, Л.М.Васильєв, О.В.Падучева та ін.) і вітчизняних (О.С.Мельничук, І.Ф.Андерш, В.М.Русанівський, І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська, А.П.Грищенко, А.П.Загнітко, І.І.Слинько, Т.Є.Масицька, М.В.Мірченко, Н.Л.Іваницька, М.І.Калько та ін.) лінгвістів перебувають дієслова як центральний клас слів, що репрезентують свою семантику на лексичному, словотвірному, морфологічному та синтаксичному рівнях. В україністиці основи функціонального підходу до вивчення мови загалом і окремих елементів її структури активно розвивають І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська, М.Я.Плющ, А.П.Загнітко, Н.В.Гуйванюк, М.В.Мірченко, О.І.Леута та ін. Проте залишається багато нерозв'язаних питань, що стосуються комплексного вивчення дієслова в сукупності його семантичних та функціональних ознак.

Дієслово серед інших частин мови виділяється широким діапазоном категорійних значень. Граматичні категорії дієслова неоднорідні за мовною онтологією, вони реалізують різні рівні граматичної семантики. До чинників функціональної категоризації дієслова вчені відносять: лексичну семантику дієслова, категорійне значення та його граматичні форми, структурне значення

речення-висловлення [1; 5].

Дієслово займає в реченні визначальну позицію, виражаючи дію, процес або стан [2, с. 217–218]. По-різному характеризується перебіг дії, процесу, стану у структурі речення завдяки розгалуженій системі граматичних категорій дієслова. Оскільки дієслово виступає як реченнєвопороджувальний елемент, то більшість граматичних категорій цієї частини мови впливають на прогнозування придієслівних синтаксичних позицій у синтаксичній структурі речення.

Лінгвістична природа релятивних дієслів передбачає їхній зв'язок з синтаксичним оточенням, що детермінується семантичним діапазоном дієслівної лексеми. Саме релятивні дієслова як семантично ненасичені орієнтовані в структурі речення на обов'язкового компонента придієслівної залежності, оскільки разом з ним становлять семантичну єдність компонентів, здатних лише у сукупності виражати завершений зміст. При цьому важливу роль відіграють категорійні дієслівні ознаки, що прогнозують здатність дієслова граматично і семантично сполучатися з іншими словами.

Структура дієслівного речення розвивається з головного семантичного компонента – дієслова, яке зумовлює „введення одного або більше іменників, кожен із яких є носієм одного з кількісно обмежених можливих відношень із дієсловом” [6, с. 337]. Тут йдеться про компоненти, зумовлені валентністю дієслова. „Поєднання семантично опорного дієслова і семантично залежних компонентів відбувається на основі їхньої семантичної сумісності, тобто валентність є семантично передбачуваною сполучуваністю слів” [2, с. 269].

Усі перехідні дієслова є дієсловами релятивної семантики, оскільки дієслівна ознака, виражена такими лексемами, є семантично незавершеною і відчувається потреба в доповненні дієслівного змісту прямим об'єктом. Так, у реченнях *Вітри з розгону **поламали** скрипку...* (Л.Костенко), ***Різьбить** печаль свої деревороти* (Л.Костенко), *І дощ **колише** світ розпуклого ямину* (В.Стус) перехідні дієслова *поламали*, *різьбить*, *колише* є дієсловами релятивної семантики, що моделюють поширені речення дієслівної будови, бо

синтагматика цих дієслів виявляє їхню потребу сполучатися з залежними іменниковими формами в знахідному відмінку.

Обов'язкова сполучуваність релятивного дієслова деякими параметрами корелює з категорією стану. Прибічники виділення дієслівної категорії стану підкреслюють, що утворення, які належать до різних станів, розрізняються своїми сполучувальними властивостями, але змістових відмінностей між ними, пов'язаних зі станом, не існує [2, с. 243–244].

Форма активного стану позначає дію, джерелом якої виступає суб'єкт (виконавець дії, носій стану), формально представлений у реченні як головний член – підмет. Виконувана дія безпосередньо спрямовується на предмет, що позначається в реченні як другорядний член – прямий додаток: *Мені поля задумливо **шептали** свої ніким не співані пісні* (В.Симоненко), *Золотих **не хочу** лаврів, з ними щастя **не здобуду*** (Леся Українка).

Форма пасивного стану вказує на те, що дія спрямовується на об'єкт, формально виражений граматичним підметом. Реальний же суб'єкт дії або стану з формального погляду потрапляє в позицію додатка, вираженого формою орудного відмінка або ж не названою у відповідних конструкціях: *І снагою життя наливаються вищерт колоски* (М.Сингаївський), *Як я ними [лаврами] увінчаюсь, то поетом вже не буду* (Леся Українка); *Хай добром красується **засіяна** нива і **не марнується** хліборобська доля, вітрами бита, дощами омита* (І.Пальчук).

Категорійне значення доконаного виду обов'язкове в семантиці префіксованого дієслова, тому видова (ширше – аспектуальна) характеристика є невід'ємною частиною семантики релятивного дієслова, пор.: *Заєць витер піт з чола, став на коліна і заходився щось **малювати** пальцем на піску* (П.Коломієць) і *У ті часи, страшні, аж волохаті, коли в степах там хто не воював, - от їй хотілось, щоб у неї в хаті на стелі небо **намалював*** (Л.Костенко).

Можливість різного представлення подій закладена в дієслові у вигляді динаміки його категорійних значень. Категорійні значення релятивних дієслів

багатовекторні, пізнання їх вимагає звернення до процедури встановлення зв'язків між семантикою та синтаксисом, між відповідним способом осмислення події, ситуації, процесу, стану, властивості, ознаки та представлення їх у реченні (конкретному висловлюванні).

Специфіку категорійної функції релятивного дієслова становить широка поняттєва основа та синтаксична орієнтованість категорійних значень дієслів, їхнє безпосереднє призначення відкривати залежні придієслівні позиції для заповнення їх обов'язковими компонентами придієслівної залежності, багатовекторність процесу його функціональної категоризації.

Реалізація відповідного способу категоризації позначуваної ситуації не отримує безпосереднього граматичного вираження в самому релятивному дієслові, а лише в межах семантичної єдності його з обов'язковими компонентами придієслівної залежності.

На сучасному етапі розвитку мовознавства перспективним вважаємо вивчення категорійних значень дієслів, які мають базуватися на використанні ономасіологічного, семантичного і комунікативного підходів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
2. Вихованець Іван. Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 398 с.
3. Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – 378 с.
4. Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление / С. Д. Кацнельсон. – Л. : Наука, 1972. – 216с.
5. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій : [монографія] / М. В. Мірченко. – Луцьк : Вид. “Вежа” Волин держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. – 340 с.
6. Чейф У. Л. Значение и структура языка / У. Л. Чейф. – М. : Прогресс, 1975. – 432 с.